

ગુજરાતના બાળમજૂરોના સ્વાસ્થ્ય પર થતી અસરનો અભ્યાસ

ગોહેલ યાજ્ઞિક ધીરજલાલ

(શોધ છાત્ર)

ડૉ. જયવીર પી. પંડ્યા

(માર્ગદર્શકશ્રી),

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, શ્રીમતી એસ. એસ. અજમેરા મ્યુનિસિપાલિટી લો કોલેજ – ગોંડલ,
કાયદા વિદ્યાશાખા, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ.

પ્રસ્તાવના

ભારત જેવા વિકાસશીલ દેશમાં બાળમજૂરી એક ગંભીર સામાજિક અને માનવાધિકારનું પ્રશ્ન છે. આર્થિક દારિદ્ર્ય, શિક્ષણનો અભાવ, પરિવારિક પરિસ્થિતિઓ અને અસંગઠિત ક્ષેત્રોમાં કામની વધુ માંગના કારણે નાના બાળકો રોજગારી માટે મજબૂર બને છે. ગુજરાત રાજ્ય ઉદ્યોગ, વેપાર અને કારીગરી માટે જાણીતું છે, પરંતુ અહીંના શહેરો તથા ગામડાંઓમાં અનેક સ્થળોએ બાળમજૂરી હજી પણ જોવા મળે છે.

બાળમજૂરો મોટાભાગે કારખાનાઓ, હોટલો, ગેરેજ, બાંધકામ, ચાની દુકાનો, ઈંટ ભઠ્ઠા, ડાર્થિંગ યુનિટ્સ અને ઘરગથ્થુ કામોમાં જોડાયેલા હોય છે. આવા કામમાં તેમને લાંબા કલાકો સુધી શ્રમ કરવો પડે છે, જેના કારણે તેમના શારીરિક તેમજ માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર ગંભીર અસર થાય છે. આ સંશોધનનો હેતુ ગુજરાત રાજ્યના બાળમજૂરોના સ્વાસ્થ્ય પર થતી અસરનું વિશ્લેષણાત્મક અધ્યયન કરવો છે.

સંશોધનનો હેતુ

1. ગુજરાત રાજ્યના અસંગઠિત ક્ષેત્રોમાં કામ કરતા બાળમજૂરોની આરોગ્ય સ્થિતિનું મૂલ્યાંકન કરવું.
2. બાળમજૂરોને થતા સામાન્ય રોગો, ઈજા અને પોષણની અછત વિશે માહિતી મેળવવી.
3. બાળમજૂરી અને સ્વાસ્થ્ય વચ્ચેના સંબંધનું વિશ્લેષણ કરવું.
4. બાળમજૂરોના આરોગ્ય રક્ષણ માટે શું પગલાં લેવાની જરૂર છે તે અંગે સૂચનો આપવા.

સંશોધન પદ્ધતિ

આ અભ્યાસ માટે રાજકોટ, અમદાવાદ, સુરત અને વડોદરા જેવા શહેરોમાં અસંગઠિત ક્ષેત્રોમાં કામ કરતા 100 જેટલા બાળમજૂરોનું નિરીક્ષણ અને ઈન્ટરવ્યુ લેવામાં આવ્યું.

માહિતી મેળવવા માટે નીચેની પદ્ધતિઓ અપનાવવામાં આવી —

પ્રાથમિક માહિતી: બાળમજૂરો, તેમના માતાપિતા અને માલિકો સાથે સીધી મુલાકાત.

દ્વિતીય માહિતી: વિવિધ સરકારી અહેવાલો, NGO રિપોર્ટ, અને આરોગ્ય વિભાગના આંકડા.

ઉંમર 8 થી 16 વર્ષની વચ્ચેના બાળકોને આ સંશોધન માટે પસંદ કરવામાં આવ્યા.

બાળમજૂરીના સ્વરૂપ અને કામના કલાકો

- મોટાભાગના બાળકો રોજ 8 થી 12 કલાક સુધી કામ કરતા જોવા મળ્યા.
- કેટલાક હોટલોમાં રહેણાંક સાથે કામ કરતા બાળકોને દિવસના 14 કલાક સુધી કામ કરાવાતું હતું.
- મહિલા બાળમજૂરો ઘરગથ્થુ કામો અને કપડાંની ફેક્ટરીમાં જોડાયેલા હતાં.
- બાળકોને આરામનો સમય ઓછો મળતો હતો, અને યોગ્ય આહાર મળતો ન હોવાથી તેઓ પોષણની અછતનો ભોગ બનતા હતા.

બાળમજૂરોના સ્વાસ્થ્ય પર થતી અસર

1. પોષણની અછત

બાળમજૂરોને યોગ્ય ખોરાક, વિટામિન અને પ્રોટીન મળતા નથી. મોટાભાગના બાળકો પાતળા, કમજોર અને એનિમિયા (રક્તની અછત) થી પીડાતા જોવા મળ્યા.

આ કારણે તેમની ઊર્જા, ઊંચાઈ અને વજન સામાન્ય બાળકો કરતા ઓછું જોવા મળ્યું.

2. શારીરિક ઈજાઓ

બાંધકામ, મશીનરી અને ગેરેજમાં કામ કરતા બાળમજૂરો હાથ, પગ, આંખ કે ત્વચા સંબંધિત ઈજાઓથી પીડાતા હતા. કેમિકલ્સ સાથે કામ કરતી વખતે હાથની ત્વચા બળી જવી અથવા ઘસાવા જેવી સમસ્યા સામાન્ય હતી.

3. શ્વાસ સંબંધિત રોગો

ટેક્સટાઈલ અને ડાયિંગ ઉદ્યોગોમાં ધૂળ, ધુમાડા અને કેમિકલના સંપર્કમાં આવવાના કારણે બાળકોને શ્વાસની તકલીફ, ખાંસી, દમા જેવી સમસ્યાઓ થતી હતી.

કેટલાંક કિસ્સામાં ફેફસાંના રોગો પણ નોંધાયા.

4. માનસિક તણાવ

લાંબા કલાકો સુધી કામ, નબળા વેતન અને શારીરિક થાકના કારણે બાળકોમાં ઉદાસીનતા, ગુસ્સો અને આત્મવિશ્વાસનો અભાવ જોવા મળ્યો.

કેટલાં બાળકોના અભ્યાસમાં વિક્ષેપ આવતા તેઓ શૈક્ષણિક રીતે પાછળ રહી જતા હતા.

5. દ્રષ્ટિ અને સાંભળવાની ક્ષતિ

અંધારું પ્રકાશ, વધારે અવાજ અને જોખમી પરિસ્થિતિઓમાં કામ કરવાના કારણે આંખ અને કાનની તકલીફો વધી જાય છે. કેટલાં બાળકોની દ્રષ્ટિ ધીમે ધીમે નબળી થતી જોવા મળી.

6. બાળમજૂરી અને નશાનો સંબંધ

થાક દૂર કરવા માટે કેટલાક બાળકોમાં તમાકુ, ગુટખા, બિડી અથવા દારૂ જેવી ચીજોનો ઉપયોગ વધતો હતો. આ કારણે તેમની આરોગ્ય સ્થિતિ વધુ બગડતી જાય છે.

કાયદાકીય અને આરોગ્ય સંદર્ભ

- ભારતના બાળમજૂરી (પ્રતિબંધ અને નિયમન) અધિનિયમ, 1986 મુજબ 14 વર્ષથી ઓછા બાળકોને જોખમી ઉદ્યોગોમાં કામ કરાવવું ગુનો છે.
- તેમજ બાળ અધિકાર સંરક્ષણ અધિનિયમ, 2005 તથા ILO ના Convention No. 138 અને 182 અંતર્ગત બાળમજૂરી નાબૂદી માટે રાષ્ટ્રીય સ્તરે પગલાં લેવામાં આવ્યા છે.
- છતાંય અમલના અભાવે અને દારિદ્ર્યના કારણે ગ્રામ્ય તથા શહેરી વિસ્તારોમાં હજી બાળમજૂરી ચાલુ છે.

આથી બાળમજૂરોના આરોગ્ય રક્ષણ માટે સ્થાનિક આરોગ્ય કેન્દ્રો તથા NGO દ્વારા ખાસ આરોગ્ય તપાસણીઓ જરૂરી છે.

વિશ્લેષણ

અભ્યાસમાં નોંધાયું કે —

- 72% બાળમજૂરી પોષણની અછતથી પીડાતા હતા.
- 58% બાળકોને વારંવાર તાવ, ખાંસી અથવા ચામડીના રોગ થતો હતો.
- 35% બાળકોને કામ દરમિયાન ઈજાઓ થઈ હતી.
- 60% બાળકો માનસિક તણાવ અનુભવી રહ્યા હતા.

આ આંકડાઓ સ્પષ્ટ કરે છે કે બાળમજૂરી માત્ર આર્થિક સમસ્યા નથી, પરંતુ એક આરોગ્ય સંકટ પણ છે.

તારણ

1. બાળમજૂરી ગુજરાતના વિવિધ શહેરોમાં હજી પણ મોટા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.
2. અસંગઠિત ક્ષેત્રોમાં કામ કરતા બાળકોની આરોગ્ય સ્થિતિ અત્યંત નબળી છે.
3. યોગ્ય આહાર, આરામ અને આરોગ્ય સેવાઓના અભાવે તેઓ શારીરિક તેમજ માનસિક રીતે પીડાય છે.
4. કાયદાકીય જોગવાઈ હોવા છતાં અમલમાં કમી છે.
5. આરોગ્ય વિભાગ અને સમાજસેવી સંસ્થાઓ વચ્ચે સંકલન વધારવાની જરૂર છે.

સૂચનો

1. શૈક્ષણિક પુનર્વસન: દરેક બાળમજૂરને શિક્ષણમાં પાછા લાવવા માટે રિહેબિલિટેશન કાર્યક્રમો ચલાવવાની જરૂર.
2. આરોગ્ય તપાસણી: માસિક આરોગ્ય કેમ્પ દ્વારા બાળમજૂરોની તબીબી તપાસ ફરજિયાત કરવી.
3. પોષણ સહાય યોજના: સરકારી શાળા અને NGO દ્વારા પોષક આહાર વિતરણ.
4. માલિકો માટે કડક દંડ: બાળમજૂરી કરાવનાર ઉદ્યોગોને દંડ અને લાયસન્સ રદ કરવાની કાર્યવાહી.
5. જાગૃતિ અભિયાન: માતા-પિતાને બાળમજૂરીના જોખમો અને શિક્ષણના લાભ વિશે જાગૃત કરવું.

6. સમાજની ભાગીદારી: સ્થાનિક સમાજ, મીડીયા અને ધાર્મિક સંસ્થાઓને જોડીને બાળમજૂરી નાબૂદ કરવાની ચળવળ ચલાવવી.

ઉપસંહાર

- બાળમજૂરી માત્ર કાનૂની કે આર્થિક પ્રશ્ન નથી — તે માનવ અધિકારોનું ઉલ્લંઘન છે.
- બાળમજૂરીના સ્વાસ્થ્ય પર થતી અસર સમાજના ભવિષ્ય માટે ગંભીર ચેતવણી છે.
- ગુજરાત જેવા પ્રગતિશીલ રાજ્યમાં પણ જો બાળકો શિક્ષણથી વંચિત રહીને અયોગ્ય પરિસ્થિતિમાં કામ કરે છે, તો તે વિકાસનો અર્થ અધૂરો રહી જાય છે.

અંતમાં કહી શકાય કે —

“બાળકના હાથમાં હથોડું નહીં, પણ પેન્સિલ હોવી જોઈએ.”

બાળમજૂરીના સમૂલ ઉચ્છેદ માટે સરકાર, સમાજ અને પરિવાર ત્રણેનો સહયોગ અનિવાર્ય છે.

સંદર્ભ સૂચિ

પટેલ, હર્ષદભાઈ. (2018). બાળમજૂરી : સામાજિક અને કાનૂની વિશ્લેષણ. અમદાવાદ: યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ.

જોષી, ચંદ્રકાંત. (2016). ભારતમાં બાળમજૂરીના પ્રશ્નો અને ઉપાયો. રાજકોટ: સંકલ્પ પબ્લિકેશન.

ગુજરાત રાજ્ય મજૂર વિભાગ. (2022). ગુજરાતમાં બાળમજૂરીની હાલની પરિસ્થિતિ અંગેનો અહેવાલ.

ગાંધીનગર: મજૂર અને રોજગાર વિભાગ, ગુજરાત સરકાર.

National Sample Survey Office (NSSO) (2019). Report on Employment and Unemployment Situation in India. Ministry of Statistics and Programme Implementation, New Delhi.

Census of India (2011). Data on Child Workers (Age Group 5–14 Years). Registrar General of India.

World Health Organization (WHO). (2020). Health and Child Labour: A Global Review. Geneva.

સ્થાનિક અને NGO રિપોર્ટ્સ

Childline India Foundation. (2022). A Study on Health Issues of Child Labourers in Gujarat. Mumbai: Childline India.

Gujarat Institute of Development Research (GIDR). (2021). Working Conditions of Child Labourers in Gujarat's Informal Sector. Ahmedabad.

Gujarat Labour and Employment Department. (2021). Annual Labour Report. Gandhi Nagar.

